

DOBOS ISTVÁN

A felelősség pátosza – a pátosz felelőssége

A retorika útvesztői Mészöly kései esszéiben

A nemzeti önismeret irodalmához eltéveszthetetlenül összetett értelmezői távlatot kialakítva kapcsolódik Mészöly *A negyedik út* gondolatkiértelmezésében.¹ Elsődleges célja a nemzettudat áthangolása s jövőbeli modelljének megalkotása, amelytől elválaszthatatlan a régi, önáltató hiedelmek leépítése, a magyarság valós állapotának felmérésére s a helyzethez illő célok kijelölése.

Mészöly higgadt, tárgyilagos elemzést szorgalmaz, ugyanakkor megemelt hangon bírálja a sorskérdések irodalmának áldozati beszédmódját. A nyelvi fellépés retorikájából nem iktatható ki a textuális effektus, amelynek következtében a felelősség részben kikerül a szubjektivitás, a beszélő szándékának kötelékéből. A baljóslatú chiasmus-tanulmányom címébe foglalva a nyelv működésének jól ismert csalárdságára utal, amikor állítás és kifejezésmód között feszültség érzékelhető. Mészöly szokatlanul élesen utasítja el a tovább élő képviseleti beszédmód elavult szemléletét és fogalmi rendszerét, ugyanakkor többes szám első személyben hirdeti az egyéni és a közösségi azonoságtudat természetes egyensúlyát. A képviseleti beszédmód retorikai hagyományát folytatva alapkövetelményeket fogalmaz meg a szemléleti megújulás sürgető igényével.

Nyelvi megnyilatkozásaiba beíródik a jelölés performativitása és az értelem kognitív működése közötti különbség. Korszerűtlennek ítéli a nemzeti összetartozás megerősítésére hivatott alapító szövegek előíró modalitását, miközben jogot formál arra, hogy kinyilatkoztatott értékek követésére szólítsa fel közösségét. A tragikus nemzeti önszemlélet megváltoztatása érdekében nem riad vissza a közvetlen szellemi iránymutatástól sem. Az emelkedett hang a pátosznak teret adó beszédmód sajátja, amely elsősorban a tárgy komolyságából fakad.

A Tudat és nemzettudat című esszéből vett rövid szemelvényben jól érzékelhető, mennyire fontos ebben a szövegtérben a hanghordozás, a hang hordozása. A megszólalás teatralitása, az előadás színrevitele, a szónoki fellépés dramatizálása. Tacitustól vett veretes jelmondat adja meg az elmélkedés alaphangját: „Zaj, seb, vér: nyilvánvaló; okát nem tudja senki; egyebekben a véletlen uralkodik.” A szenvedés és szenvedély, tehát eredeti, kettős értelmében a pátosz jelen van a testi-lelki megpróbáltatásoknak kiszolgáltatott ember történelmi helyzetének felvázolásában. A nyitány fájdalmas történetet vetít előre, ezért a tragikus hangütés, a megszólalás nyelvi eseménye is felkavaró. A kiinduló kérdés súlyához mérten emelkedett a beszélő hanghordozása: „milyen identitás-egyensúly lehetne kívánatos *egyén és patrióta*, tudat és nemzettudat között”? „A kérdést nem tekintetjük magyar különlegességnek, minden nemzetté kovácsolódott nép számára létezési előfeltétel, hogy megütközzön vele.” A téma megjelölésének hangnemét ünnepélyessé teszi a mondatfelépítés teatralitása s a latinnal ékesített választékos szókészlet. A jövőre irányuló szellemi készülődés lelkesítő felelőssége szó és tett egységét írja elő, a közvetlen felszólítás ezt valósítja meg: „Felszámolni, és maga helyére tenni azt a melengedett hitünket, hogy a balsors *kiválasztott* népe vagyunk.” A nyelvi megnyilatkozás válsághelyzetben akkor sikeres, ha eszméltető hatású, s tettekre sarkall. A pátosz fokozza a beszédcselekvés meggyőzőerejét, s érzékelteti a hamis nemzettudat áthangolására irányuló erőfeszítések rendkívüli jelentőségét.

Mészöly elszánt fogadkozásai arra figyelmeztetnek, hogy a megszólalónak is szüksége lehet megerősítésre, s ennek egyik forrása az önszuggesztíó. A felvilágosítói szerepbe helyezkedő író önmagának erősen sugallt képzeleti emellett heurisztikus értékűek, amennyiben hozzásegítenek a hamis nemzettudat kérdésességének felismeréséhez.

A kései esszék önértelmező modalitását mindvégig a felelősség pátosza hatja át. Mészöly megítélése szerint a nemzettudat és a nemzetpolitika tartósan egymást fertőzi. Romboló kölcsönhatásukat „a tragikus fenség pátoszával” elképzelt nemzethalál hamis kárpótlást kiváltó szerepe tanúsítja. Mészöly úgy véli, hogy „ez a »megemelt« hazugság... hozzátartozik a hibás kompenzációs mechanizmushoz”. A sorskérdések irodalmának apokaliptikus hangnemét ugyanakkor nem önma-

gában tartja kérdésesnek, hanem politikai időszerűtlensége miatt utasítja el a nyolcvanas években. A „jövő készülődését” érzékeli, s aggodalommal állapítja meg, hogy a megkövesedett történelmi áldozatszeret bénítóan hat, tehetetlenségre kárhóztatja, s így megfosztja a közösséget a korszerű politikai kezdeményezésektől. Itt a következtelen érvelés mellett állítás és kifejezés érzékelhető feszültsége vonja magára a figyelmet. Bizonyos mértékig visszaíródik a mértékvesztett pátosz retorikája Mészöly beszédmódjába, miközben a nemzethalál-látomások kényszeres ismétlésének veszélyeire figyelmeztet: „de profundis szólva: létezése milyen számvetésével haljon meg az infámiába kényszerített egyén, létezésének milyen számvetésével éljen tovább egy nép, egy nemzet, mely szükségképpen (amiben mindig ott lappang a »szükség« irracionálisa is) infámiából kovácsol történelmet – avagy önerő híján az infámia adott feltételeihez alkalmazkodik”? Mészöly a nemzeti emlékezet pátoszformuláit² értelmezi át, a tragikus történelmi önszemlélet toposzait vizsgálja.

A korszerűtlen nemzettudat bírálatainak hangja is „megemelt”, s ez azt jelzi, hogy maga is valamit kompenzál. Elkerülhetetlen egyszerűsítéssel: a kritika pátosza a mélyebben fekvő történelmi okok feltárásának elmaradásáért nyújt kárpótlást. Mészöly józan, mértéktartó, kiegyensúlyozott nemzeti azonosságtudat megteremtését tűzi ki távlatos célként, az elavult elképzelések felülvizsgálatát azonban *sürgető politikai feladat*ként fogalmazza meg. Meg volt győződve arról, hogy a nemzeti azonosságtudatot tartósan megerősítő gondolkodási reflexektől kemény elhatározással, rövid időn belül meg lehet szabadulni. Bibótól eltérően a hamis nemzettudat kialakulásának és tartós továbbélésének történelmi eredőit csak érintőlegesen vizsgálta, a hangsúlyt a kívánatos önismeret alapkövetelményeinek szenvedélyes megfogalmazására helyezte az államszocializmus egyre mélyülő válságát érzékelve.

Mészöly a nemzettudat zavarainak elhárítása érdekében ismételten kinyilvánítja, hogy távolságot kell venni az emelkedett hanghordozástól. „Próféciáink pátosza-indulata már riasztóan idegen.” Az író karteziánus stílusértelmezése szerint az esszé-nyelv az értelemre hat, a szépirodalomé pedig hangulatot ébreszt, s nem gondolkodásra hangol. A tételt kifejtő szöveg másként cselekszik, mint amit állít: „mintha a nemzettudat zavara *tudatzavarba* is kezdene átcsúszni. A tartalmasnak és távlatosnak érezhető célok hiányában? Egyéni és nemzeti vonatkozásban? Mindenesetre döntő a stílusváltás a lelki »hogyan« illetően. [...] Ami relatív átlagszinten jellemző: a köznapi, a kisszerűen elégedett közöny és egykedvűség, más változatában a brutális-önző kedélytelenség, az ironikus vállrándítás. Vagy – és ez kezd legújabbán általános lenni – az alacsony égboltú szerzés-rakolás.” A figuratív nyelv itt – a szerző olvasatától eltérően – elsősorban hangulatot ébreszt, s nem az értelemre hat. A „kisszerűen elégedett közöny” sejtetően rövidlátó, magának való magatartásra utal, de az egyedi kifejezés jelentése aligha ragadható meg egyértelműen. A gondolatalkatok összetettségére a távoli jelentéseket egybefogó egyéni szóalkotások egyre fokozódó sűrűsége figyelmeztet, mint a „brutális-önző kedélytelenség”, a „férfi anyatest” vagy a „támaszt nyújtó közérzet”.

Az esszéíró alaphangulatáról – saját regiszteréhez folyamodva, „létezési hangoltságáról” – elmondható, hogy szinte minden beszédhelyzetben emelkedett, még fanyar humora is a pátosz légkörében, szellemi értékek, magasrendű célok, közös nemzeti ügyek ünnepélyes megfogalmazása közben érvényesül. Jellemző példája ennek a „tetemre hívó bukfenc” oximoronja. A tetemrehívás emelkedett, drámai hatású kifejezés, erkölcsi tartalommal, értékkel telített – míg a bukfenc esetlen és köznapi szó, a test furcsa, groteszk művelete, amely a lehető legtávolabb esik a szellemitől. Nem véletlen, hogy az oximoron Mészöly kedvelt retorikai alakzata, ugyanis az egymásnak ellentmondó fogalmak összekapcsolása nála mozgósítja a pátoszt: emelkedett tónussal keveri a köznapi. Mészöly stílusa fanyar ízű elegyet alkot, „elégedetten vagyok otthon az abszurdításban”, „igazságtalan és értékes reménytelenség”, s ennek köszönhetően előadasmódja akkor sem bensőséges, ha személyesen átélt fájdalmas élmények feldolgozására vállalkozik.

Noha Mészöly axiomatikusan fogalmaz, javaslatai jobbára magyarázatra szorulnak. Régi fogalmakat mozdit ki eredeti helyzetükből, jelentésüket rétegekre bontja, s új szereppel ruhazza fel őket. Mészöly elképzelt magyar történelme nyugtalanító hatású. A szó nemes értelmében van abban valami irritáló, hogy az *elmúlt jövő* lehetőségeit latolgatja szabad elmélkedéseiben. Mészöly tisztában van a jövőre irányuló múltfeltárás fő módszertani nehézségével: a magyar történelemben már bekövetkezett, ami elé vissza akarunk menni időben. Elmélkedéseinek megemelt tétje így összegezhető: hogyan maradjunk történetiek „történetietlen” esélylatolgatásainkkal?

Mészöly mintha tudatosan ingerelné a kényelmes észjárást rendhagyó gondolatkísérleteivel: „vajon más előzmények esetén annyira abszurd elképzelés lett volna, hogy a térség népei és politikájuk egy kollektív veszélyhelyzetben (fasizmus) *világpolitikai felelősséggel* alakítsanak ki közös frontot, még ha csupán egy összehangolt passzív ellenállás formájában is?” E feltevés képtelensége oly nyilvánvaló a közép-európai kisállamok közös történelmének s függőségi viszonyainak ismeretében, hogy arra kell gondolni, Mészöly itt a bekövetkezett múlt felnyitásával elképzelt jövőképet körvonalazott. Ami valójában bekövetkezett, az nemzeti katasztrófa volt. Mészöly a történelmi számonkérés és a számvetés elvi felcserélhetetlenségét hangsúlyozza, de érdemben csak a kollektív bűnösség nemzettudatra gyakorolt torzító hatását s jelenig ható következményeit mérlegeli: „Volt azonban más, amivel szembe kellett nézni: a fasizmus, a részvétel, a lelkiismereti konfliktus. Sajnos, a *külső* intenciójú számonkérés lebonyolítása jobbára nélkülözte a történelmi higgadságot, az elfogulatlanság fölényét. Így a *belső* számvetést-számonkérést, az önkritikus belátást és elviselést sem tudtuk olyan rangra emelni, hogy a nemzettudat valóban felszabadító tisztulásként és tisztázásként tehesse magáévá. Utólag mérhetjük csak fel, hogy mekkora szükség lett volna önmagunk *kíméletlen becsülésére* is – éppen a nemzeti öntudat senkitől sem függő, *autonóm* szigorával. (Aminek felülmúlhatatlanul szép és önmegőrző formájára találtak rá az Ószövetség engesztelhetetlenül ostorozó prófétái.) Ugyanis minden számonkérésnek, elítélésnek csak addig van értelme, míg azt a tudatot (nemzettudatot) ki nem kezdi, talajtalanná nem próbálja tenni, melynek a »kitakarítására« vállalkozik. A takarítás piszkot töröl le, de nem repeszi a bútort. A szükséges célhoz használt külső eszközök nálunk nagyon is kétélűek voltak.”

A nemzeti közösség egyetemleges megbélyegzése a háborúban elkövetett borzalmak miatt valóban rombolta a terápia esélyeit. A „lebénító általánosítás” minden szellemi-erkölcsi értéket elvitatva megkérdőjelezte az önbecsülés alapjait. Mészöly helyesen hangsúlyozza a felelősségre vonás és a lelkiismeret-vizsgálat felcserélhetetlenségét, de nem beszél az általánosítás másik végletéről, a kollektív ártatlanság képzetéről, amely ugyancsak hatálytalanítja a személyes felelősség tisztázását. A megelőlegezhető keserű tanulságból így talán születhetett volna valami jó is az eljövendőre nézve.

Mészöly nem a sorskérdések hagyományos diskurzusának szótárát használja. A nemzettudat torzulásainak feltárására vállalkozik, terápiás céllal, Bibó nyomdokain haladva. Bibó a nemzet-haláltól való félelmet, a közép-kelet-európai tömegpsziché jellegzetes betegségét nem tartotta alaptalannak. A kettős monarchia keretein belül élő népek egyre élénkebb politikai autonómiatörekvései felerősítették a herderi jóslat beteljesedésétől való állandó szorongást, a politikai hisztériát a magyar közgondolkodásban. Bibó elsősorban a félelem eredőit kutatta, s a „nemzetté alakulás kínos és nehéz” voltából származtatta.³ Ez a magyarázat Mészölytől sem volt idegen. Ő az elszenvedett sérelmek konzerválására és kompenzálására helyezte a hangsúlyt, amelyet a nemzeti tudat torzulásának tekintett. Nem használja a hisztéria fogalmát, ellenben a „nemzeti tudat” az egyik mesterszava. Bibó így érvelt: a nemzeti keret Kelet-Európában „valami olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett, nemcsak a dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének a közönyétől s a nemzeti tudat ingadozó voltától is”.⁴ A nemzeti tudat tehát nemcsak a nemzeteszme felívelésének romantikus korszakához kapcsolható fogalom, hanem a mindenkori nemzeti azonosságtudatot jelent. Az utóbbinak a nemzettudat felel meg az író szóhasználatában.

E fogalommal kapcsolatban fenntartásait hangoztatja Mészöly monográfiája: „A nemzettudat diskurzusaival hagyományosan az a legfőbb probléma, hogy azt egységesnek feltételezik, hogy a szót normatív fogalomként használják, hogy a fogalom pusztán használata eleve a kollektivitás elsődlegességét sugallja, s gyakran együtt jár nemzetkarakterológiai hiedelmekkel.”⁵ Mindezt nem vitatva, magam arra helyezném a nyomtatókat, hogy Mészöly, miközben használja a nemzettudat fogalmát, határozottan elutasítja az áthagyományozott diszkurzív szabályrendet, kíméletlenül bírálja előíró válfajait s a hozzájuk kapcsolódó alkattanai tévhiteket. Óva int attól, hogy a nemzeti közösség tagjai egymást politikai hitvallásuk alapján minősítsék. A fent jelzett érintkezési pontokból is látszik, hogy Bibó és Mészöly gondolkodásának viszonya meglehetősen összetett.

A szabadságjogok tisztelete jegyében magasztalja Bibó prédikatori igéit, miközben felülbírálja Németh László szellemi iránymutatását: a negyedik út, a „meg nem becstelenített” demokrácia vezet ki a kollektív csapdából Mészöly elgondolása szerint. Értelmező helyzetének összetettségére

vall, hogy az eltorzult magyar alkat kapcsán – Bibóval szemben – nem hivatkozott egyetértően a *Kisebbségben* kultúrtörténeti okfejtéseire,⁶ ugyanakkor Németh László programalkotó elhivatottsága érzékelhető hatást gyakorolt esszéírói szerepvállalására.

Mindketten drámainak ítélték a magyarság helyzetét, s a válságból kivezető út keresésére vállalkoztak. Mészöly is szemléletváltást sürgetett, cselekvésre ösztönzött. Nagy ívű elképzeléseinek felmutatásával nemzetstratégia kialakítását tűzte ki célként az irodalmi megszólalás lehetőségeit meghaladva, akárcsak Németh László. Mészöly a negyedik út képzetének ihletőjéhez hasonlóan az értelmiségi magatartás megújítását képviselte, s a közgondolkodás korszerűsítését tekintette hivatásának. A szokatlan és különös személyes törekvés, amely Németh egyszemélyes folyóirat-alapításában megmutatkozott, Mészölyre nem volt jellemző, ahogy az erős ideológiai elhivatottság, az elszánt irodalomszervezői törekvés vagy a saját szellemi tábor megteremtésének igénye sem. Mészöly úgy látta, hogy a magyarság a nemzettudat torzulásának tüneteként elvesztette történelmi érzékét. Németh László a *Tanú* reformesszéire visszatekintve a magyarság százados pusztulásának következményeit ecseteli kísérteties hasonlósággal: „előbb a helyzetérzetét, majd a tudatot is elvesztette, mellyel egy nép új történelmi körülményei közé jutva, irányt és teendőt talál”.⁷ A nemzetstratégia tartalmi kérdéseit illetően kétségtelenül Bibó gyakorolt meghatározó hatást Mészöly gondolkodására, s nem Németh László. Történelmi éleslátásra vall a harmadik út gondolatának bírálata: „nehéz dió, mert mákony is. Szerintem ez a »mákony« tétetett Németh Lászlóval némiképp egyenlőségjelet az adott szupremációk lehetőségei közé. Holott világos, hogy egy demokratikus alappal, háttérrel rendelkező nyugati függőség (még ha netán erőszakos [?] szellemi, lelki, jogrendi stb. befolyásolásra szánná is el magát) – mégiscsak sokszorosan jobb történelmi sansz, mint az olyané, mely fejlődése és mentalitása okán soha ilyen háttérrel, alappal nem rendelkezett, ilyen iskolára még nem fogta magát.” A nyugati és a keleti társadalomszerveződés, a demokrácia és a diktatúra különbségének lényegét ragadja meg Mészöly, máig ható érvénnyel. A nemzettudat alakítója felelősen választotta a nyugati értékközösséget. A szabadság eszméje mellett kötelezte el magát, s ezáltal hitelesítette a tanító célzatú értekező beszéd küldetését.

Mészöly az értékfelmutatásnak, a minőség képviselőtének nemzetstratégiai jelentőséget tulajdonít, s ez némileg emlékeztet Németh László Trianon utáni iránymutatására, amely szerint a kisebbség joga a létezéshez abból ered, hogy különb: „Mi távlatilag sem a politikai súly szempontjából lehetünk adu, példa, modell, katalizátor (hangsúlyozom a politikai súlyt), hanem annál inkább a térség létezési adottságainak finomításában és demokratizálásában. Ezt értse meg egy pici nép, ha törpévé öregedett az idők folyamán; s kéne már, hogy szert tegyen a törpe bölcsességére a tagbaszakadtabb, a szerencsésebb geográfiával rendelkező társak között.”

Lefegyverző szellemi függetlenség vagy elképesztő naivitás? Nemegetszer tolul fel a nehezen eldönthető kérdés Mészöly szövegeit olvasva. Vajon miről tanúskodik, hogy Veres Péterrel folytatott magánlevelezését két évtizeddel később közzé teszi? Szellemi kívülállását önmeghatározó trópusainak keresettségével nyomatékosítja. Azt, hogy vele ellentétben Veres Péter kommunista, így érzékelteti: „sorsadta distancia”. Ugyanakkor körmönfont okfejtéssel pozitív hermeneutikai következtetést von le a kettejüket elválasztó távolságra reflektálva: „csak a különböző megközelítési módok tudják olyan frissességgel ösztönözni egymást, amire igazán rá lehet mondani, hogy természetes. Hiszen az egyformaság a természet mintájában sincs benne.” Mészöly tudatában volt annak, hogy elgondolásai az adott körülmények között megvalósíthatatlanok: „Engedd meg, hogy ezzel kapcsolatban egy rögtönzött utópia-forgácsot ragasszak a nagy utópiák legvégéhez – apokrif függelék-ként...” Mészöly a párttal szemben álló társadalom mint együttműködő ellenzék gondolatát ajánlotta Veres Péter figyelmébe 1964-ben, amikor Kádár hírhedt irányelve, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” volt meghatározó érvényű: „eszményi értelemben nem lehetnének a lehetőségek is nagyobbak? Ha... Ha a párt elsősorban visszhanggyűjtő, -feldolgozó és -alkalmazó szervnek tudná tekinteni magát” – tűnődik jóhiszeműen Mészöly. A történelem fintora, hogy korántsem ilyen építő jelleggel, az állambiztonság ügynökhálózata szakosodott efféle visszhanggyűjtő tevékenységre ebben az időszakban. A keleti befolyási övezethez tartozás '56 után megerősített s a hatvanas években véglegesnek látszó történelmi sorscapását szem előtt tartva lehet méltányosan mérlegelni Mészöly naiv reformjavaslatait a visszatekintés mai távlatából. Mészöly a Csengey–Balassa nyílt levélváltáshoz (1987) kapcsolódva adja közre nem kiadásra szánt levelezését Veres Péterrel. Az alkalom megválasztásának hatástörténeti szempontból van jelentősége. Csengey emelkedett hangütésű

nyílt levelének modora mintha Mészöly kései esszéinek pátoszát idézné. A beszélő nem csupán a megszólítotthoz fordul, hanem végtelen felelősségérzettől áthatva egyenesen a nemzetéhez, utat engedve elragadtatottsága kifejezésének, Dosztojevskijt parafrázeálja: „Magszorított nyomorúságban élünk, gondolkodó székeink egérlyukká szűkült odvakban állnak, és ha kimozdulunk, falakhoz simulva, a kabáton is keresztüldudorodó baltával a szívünkben járunk.”⁸ Csengey hiányolja az „esztétalét filozófiájából” a valóságos életproblémák iránti elemző figyelmet, a „kétségbeesés méltóságát”. Balassa válaszában elhárítja a pátosz és a felelősség összekapcsolásának örökletes költelmét: „Játék nélkül nincs tragédia, ami maga is – színház. A játék is lehet a legkomolyabb praxis (önismeret, szabadság és okosság), ezért meg kéne kérdőjelezni azt a magyar hagyományt, amely szerint a játék valahogy nem fér össze az erényességgel, a méltósággal és a felelős komolysággal.”⁹ Mészöly hozzászólásának retorikájában mindkét szellemi magatartásminta felismerhető, anélkül, hogy feladná ismételten deklarált önállóságát: „kívül maradni, de szenvedélyesen a körön belül. S örökké »hűtlenségre« készen.”

Nádas elmarasztalja Mészölyt a nemzettudat fogalmának megalapozatlan használatáért, azt sejtette, hogy az esszéíró a maga szótárába a társadalompszichológiában legalábbis műkedvelőnek számító Polcz Alaine-től kölcsönözte volna azt reflektálatlanul, jöllehet a fentiekből is látható, hogy a nemzettudat nagy múltra visszatekintő kifejezés a magyar történeti gondolkodásban. Nádas nagyon szigorúan értékeli *A negyedik út* esszéinek gondolati teljesítményét. A szövegekben kijelölhető értelmezői helyzetet alapvetően lélektani indítékokra vezeti vissza, s ez karakterológiai érveléssel is együtt jár, amely meglehetősen távol esik a tárgyyszerű magyarázattól: „Az ellentétes felfogásokat meg akarja érteni, egymással ki akarja békíteni. Úgy forgatni a szót, hogy a saját antiautoriter, antiromantikus, szuperszemélyes, értelen, antinacionalista, patrióta tartása kerüljön óvatos fölénybe. Ami azonban nincs egészen rendben.”¹⁰ Mészöly mintha taktikai megfontolásból egyensúlyozna – legalábbis Nádas ezt sugallja: „A terjedelmes tanulmányban nem a reálisan létező nemzetszemléleti változatokat írja le, ha ezt tenné, akkor megsértené azokat, akiket a kívánatos közös érdekről meg szeretne győzni, hanem [...] a kívánatossal foglalkozik.”¹¹ Nádas személyes emlékezetére alapozza a fogalomkölcsönzést, szövegek összehasonlításával nem bíbelődik, úgy ítéli meg, hogy Mészöly önkényesen használta a lélektan gyakorlatából átemelt nemzettudat fogalmát a történelem tanulmányozásában: „Úgy beszél, mintha a nemzetnek tényleg lenne tudata. S olyan lenne a tudata, mint egy egyénnek.”¹² Nádas fogalomtörténeti okfejtését némileg gyengíti, hogy a nemzettudat fenti kritikájának háttérében Bibó hangját lehet hallani. Egyéni alkat és közösségi alkat összefüggéseiről értekezve Bibó vont párhuzamot kétféle tudat között: „Lelke, tudata, félelme, cselekedete csak az egyénnek van. A közösség tudata, a közösség félelme, a közösség reagálása, a közösség alkata csak az, ahogyan ezek az egyéni adottságok összetevődnek, akár egyszerűen összegeződve, akár valamilyen szabályozás szerint szerveződve. Az ilyen módon létrejött közösségi folyamatok néha meglepő sorokban párhuzamosak egyéni lélektani folyamatokkal. Az, hogy egy ember megijed, ijedtében nem mer valamilyen feladatba belevágni, viszont handabandázni kezd, s más irányban feleslegesen támadóvá válik, ez pontosan így és ebben a sorban megtörténhetik egész közösségekkel is.”¹³ Nádas Polcz Alaine lélektanának ösztönzését igyekszik bizonyítani, miközben a nemzettudat fogalomhasználatának bírálata mögött Bibó írása tűnik elő, ennél fogva a fiatalabb pályatárs recepciótörténeti okfejtése veszít meggyőzőerejéből.

A különmű diszkurzus-szférák szemantikai kereszteződése¹⁴ máskülönbben lehet termékeny is. A diszkurzusban való alkalmazás leleményességétől, hatékonyságától, s nem eredeti jelentésének tekintélyétől függ a szó értelmező teljesítőképesége. A szemantikai kereszteződés jellemző esete a Bibótól kölcsönzött „sérelemkonzerválás” magyarázata, s összekapcsolása a nemzettudat zavaraiival: azért terhes mentális örökség a sérelemkonzerválás, mert gátolja a tárgyyszerű múltfeltárást, s rontja a „történelmi érzéket”. Mészöly a közép-európai kisállamok viszonylatában rávilágít arra, hogy „egy sérelem – ami mindig a legérzékenyebben teszi próbára a történelmi érzéket – milyen nehezen tud veszíteni motiválóerejéből”.

A sűrítést és a tömörítést végtelenségig fokozó axiomatikus fogalmazás terhére róható, hogy időnként megakad az olvasó figyelme Mészöly történelmi helyzetértékelésén: „A nemzettudat legfrissebb állapotát röviden így jellemezhetnénk: kritikus feszültség a nemzeti jelleg, örökség és öntudat – és az elért jóléti norma önálló értékke manipulálódó elégedettsége között.” Barátok visszaemlékezéseiből tudható, hogy Mészöly roppant szerény igényű fogyasztó volt, aki férfias próbának vette,

ha napokig nem jutott élelemhez, talán ezzel a virtussal is összefügghet, hogy „jólétet” érzékelt a nyolcvanas évek elején. Az összehasonlító számadatok ezzel szemben azt mutatják, hogy a magyar gazdaság növekedési üteme 1961–1989 között plusz 4 és mínusz 2 százalék között mozgott. A gazdaság fogalmának értelmezéséhez talán elegendő még annyi adalék, hogy 1995-ben az egy főre jutó GDP az EU-28-ban 20 100 euró, Magyarországon 6800 euró volt, a szomszédos Ausztriában 27 600. A gazdag országokban, mint Svájc, ez a szám 46 300, Luxemburgban pedig 56 000. A társadalom egészének Mészöly által becsült jóléti szintjét nem tudnám összehangba hozni személyes tapasztalataimmal, de euforikus közhangulatra sem emlékszem, annál inkább a „legutolsó” hét szűk esztendő rituális bejelentéseire, s a társadalom önkéntes áldozatvállalásának jutalmaként a jóléti államokhoz történő felzárkózás előjelzésére. Abban az időszakban, amikor Mészöly úgy érzékelte, hogy Magyarországon soha nem látott gazdagság köszöntött be, az egy főre jutó magyar GDP, lényegében egyenlősítő állami újraelosztás mellett, 6300 dollár volt.¹⁵ Mészöly kedvező összképének kialakításában az játszhatott elsődleges szerepet, hogy a politikailag szabályozott gazdasági redistribúció következtében nem voltak kiugró vagyoni különbségek, az általános és kötelező foglalkoztatottság mellett pedig a nyolcvanas években megjelenhettek kiegészítő jövedelmet hozó gazdasági munkaközösségek. Mészöly leplezetlen gyanakvással szemlélte a vállalkozói tevékenységet. A jólét iránti vágygal szemben tanúsított általános megvetése arra enged következtetni, hogy Mészöly gondolkodása nem maradt mentes a szocialista puritanizmus eszméjétől. Más hatások is érhatték. Az akkori gazdasági reformtörekvéseket képviselők tarka ellenzéki együttesének nem nyilvános kritikái, repülő egyetemeken elhangzott előadásai arra figyelmeztettek, hogy a gondoskodó állam adakozása csökkentheti a szabadpiaci gazdálkodás közeli bevezetése esetén az ország versenyképességét, mivel kényelmessé teszi, alkalmazotti szerepre kárhóztatja az embereket, ahelyett, hogy kockázatvállaló gazdasági tevékenységre sarkallná őket. Ebből a távlatból is értelmezhető Mészöly aggodalma „a jóléti normával manipulálódó tudat” zavaraival kapcsolatban. Mindazonáltal eléggé meghökkenítő, hogy Mészöly nem érzékeli az anyagi javak és az életminőség, a művelődés vagy a test gondozása közötti összefüggést. A jólét Mészöly szótárában talmi érték, amelynek vonzása az anyagi javak megszerzésének erkölcsromboló változatait hívja életre: „a »jóléti elégedettség« is *menekülési formája* lett az identitás- és nemzettudat-zavaroknak [...] kisszerűen, lefokozott önbecsüléssel és nemesebb tartalmak nélkül [...] *torzult meghaladása* annak a sikertelenségnek, amit a nemzettudat érzelmileg változatlanul jelenteni kénytelen.” Mészöly megítélése szerint az anyagi elégedettség érzése nálunk a nemzettudat zavarának tünete, voltaképpen olcsó kárpótlást kínál az emberek történelmi gyökerű identitászavaráért. A rideg elutasítás és az egyenlőségi eszményért hevülő pátosz egymást kiegészítve végítélet-látomásként tárja eléink az „*eszmékkel-axiómákkal* nem megterhelt pragmatizmus” fenyegető térnyerését: „amit kimarkol, az nem vitatható eredmény. Mint kapcsolódó tünetcsoport tartozik ide a második, a harmadik gazdaság problémája is, a fusizás, az önérdek motiválta munkaerőkölcs-lezüllés; vagy az államvagyon szabad közvagyonként kezelése a mindennapos gyakorlatban, a legkülönbözőbb forint-értékben és társadalmi szinten. (Utóbbi szinte már úgy, mint az »előlegezett kommunizmus« sportszerűen is üzött, cinikus-vagány karikírozása, mint kifizetődő hecc, »a magunkból lopunk, elvtársak«; avagy: mint blaszfemizálása egy ideológiailag bázissá tett *eszmének*.)” Az „*eszmékkel-axiómákkal* nem megterhelt pragmatizmus” zavarba ejtően többértelmű fordulat. A pragmatizmus eleve csökkent értékű életgyakorlat lenne, mert nincs eszmékkel megterhelve? Az eszme eleve terhet jelent, vagy ez csak a vonakodva ajánlott eszmékre jellemző? Esetleg ironikus alakzatként, áthallással, a „tárgyi tudással meg nem terhelt éleslátás” akkori értelmiségi köznyelvének tréfás fordulatával együtt olvasandó? Mészöly élcelődésével szemben történelmi tény, hogy második, harmadik gazdaság azért alakult ki a Kádár-rendszerben, mert az elsőbből legfeljebb a tisztos szegénység szintjén lehetett tengődni. Akiknek lehetőségük volt rá, önként azért vállaltak többletmunkát, mert jobb életminőségre vágytak. Ezt a felelősségteljes törekvést szarkazmussal pellengérré állítani egyszerűen történelmi érzéketlenségre vall. A szöveg elsősorban nem a benne foglalt ideológia, de ingadozó, bizonytalan nyelvhasználata miatt fejt ki ellenállást. Az elszabadult gondolatmenet képzavarba fut: „a »kimarkol-filozófia« befogható pozitív ösztönzőnek is – ha nem sorvaszt el más ösztönzőket. A dualizmus Magyarországot, például, ez tette – persze, meghatározott osztálykeretek között – viszonylag jólétivé; viszont felkészületlenül hagyta a bekövetkezőkkel szemben. Egy ilyen filozófia arra már nem tud felkészíteni, vagy egészen pontosan: torzulttá akkor lesz, mikor a nemzettudat is belekeveredik

a maga zavaraiival. Egy gyarapodó francia vagy angol számára (vagy ha nem is »gyarapszik« éppen) a mi egész problémázásunk rémületesen idegenül csengene: nem lévén identitászavara. A legárukodóbban éli és vállalja a franciaságát, angolságát (kultúráját, történelmét, örökségét stb.) – mindez mégsem lesz nála komplexussá. A »sorsa« hozta úgy, hogy kibillenthetetlenül az, aki. Sőt, nemcsak önmagával képes azonosnak lenni, de ez az azonoság – némiképp jogos történelmi tapasztalatra támaszkodva – részéről nagyobb zökkenő nélkül össze is téveszthető valamiféle egyetemes evidencia-rendszerrel: a világ is valamennyire angol vagy francia. Ami korántsem igaz; de mint támaszt nyújtó közérzet mélységesen különbözik a miénktől. S persze, más sokakétól is.” Zavarba ejtő egyén és közösség, tudat és nemzettudat aszimmetrikus viszonyának elképzelése, s elvi lehetőségként a személyiség külön világának korlátozása tisztázatlan erkölcsi megfontolásból, meghatározatlan közösségi célokra, értékekre és érdekekre hivatkozva.

Képes kifejezéseinek nem minden kontextusát hallja Mészöly. A figyelemnek ez a korlátossága talán éppen a felelősség pátozának terhére róható. Az esszéíró arra int, hogy ne odázzuk el a felelősségre vonást a történelmi vétkekért. Felszólítása metszően éles. A tetemrehívás kívánatos idejének meghatározása azonban kétséges fogalmiságba torkollik a pátoz retorikájának köszönhetően: „ahogy azt a társadalmi lét higiénijára megköveteli”. A totalitárius ideológiák nyelvi emlékezetét aktivizálja a szerencsétlen szóválasztás s a hozzá kapcsolódó fertőtlenítés idiómája, amennyiben magától értetődőnek veszi a társadalmi fertőzés elkerülését biztosító tisztasági előírásokat.

Mészöly „tudatos naivsággal” akar elszakadni az ideologikusnak tételezett nyelvtől. Ez a jelzős szerkezet is oximoron. A naivság megkülönböztető jegye ugyanis a tudatosság hiánya. Mészöly beszélőjéről azonban nem mondható el, hogy tapasztalatlansága miatt ártatlanul hiszékeny, könnyen befolyásolható személy, akinek nincs önálló véleménye. Mészöly a gyermeki, természetes, ártatlan, friss szemlélet jelentéskörében használja a „naiv” kifejezést: „néhány zöld gondolatot szeretnék emlékezetbe idézni, melyekről a divatos terebélyesedő skolasztikus vitákban egyre inkább megfeledkezünk. Azzal a tudatos naivsággal, ami iránt a gondolkodás ideológiai tolvajnyelvének szüntelen fertőzése miatt már-már kezdjük elveszíteni az érzékünket. És itt a tolvajnyelv szó szerint értendő: az igazság és a tények lopatnak meg a mindennapos és törvényesített nyelvi, szóhasználatbéli tolvajkodás során.” Az ideologikus nyelv ezek szerint fertőzi a gondolkozást, és elrabolja az igazságot. Vajon hogyan hajítja végre ezt a tettet, hogyan cselekszik a nyelv? Mészöly nyelvtisztító törekvése nem kapcsolódik a kérdésre adható válasz keresése jegyében se a destrukció, se a dekonstrukció nyelvkritikájához. A gondolkozást fertőző nyelv megtisztításának kísérletét nála nem készíti elő etimológiai elemzés vagy más közelítésű nyelvkritika. Hogy távoli viszonyítási lehetőségként a nyelvinség egyik meghatározó tapasztalatára emlékeztessenek, Mészöly nem akar mögé kerülni bizonyos fogalmak destrukciója révén rejtett értelmekhez vagy eredeti tapasztalatokhoz, hogy ez által nyisson új utakat az értelmezés előtt.

Mészölyt nem foglalkoztatják a nyelvben rejlő alapszerkezetek, nem állítja a szavakat a feje tetejére, hogy az élő, illetve az abból kiemelt s elidegenedett fogalomszavak kapcsolatát mélyebben tanulmányozza. Mészölynek nem az a célja, hogy a beszélgetés eleveenségében felébredesse a szavak elveszett értelmét. Nem párbeszédre hív vagy vitát kezdeményez, hanem „zöld” elképzelések kinyilvánításával ösztönöz együttgondolkodásra, rendre elmozdítva a természet és a kultúra között húzódo határokat. Jelesül az a cél lebegett előtte, hogy visszavezesse az ember alapvető jogait antropológiai eredetükhöz. Olyan fogalmak jelentésének a megvilágításával szemléltethető ez a törekvése, mint a szólás szabadsága: „Az ember nyilvánosnak születik. És bár a szólás jogától megfosztható, a beszédes hallgatás autonómiájától még akkor sem, ha a hallgatást egyetértéssé akarják manipulálni, ködösíteni. Röviden: a szólás nyilvánossága létezésünk etikai szintjének, az emberi beszéd tiszteletének és méltóságának a kérdése. Így a hatalmi szisztémák gyakorlatának ethoszát és normáit is minősíti.” Az ember létezési formájának elidegeníthetetlen sajátja a szólás szabadsága – így lehetne összegezni Mészöly apodiktikus okfejtését. Ha az ember nyilvánosnak születik, a szólás szabadsága csak természetes jogának megerősítése, kihirdetése.

Az őszinteség és a jóhiszeműség szándéka a pátoz retorikájának következményeivel egyveti fel a felelősség kérdését, s korántsem magától értetődő, hogy ez *kire* vagy éppenséggel *mire* vonatkozik. Az egyik jellemző esetben ugyanis maga a nyelvi környezet hozza működésbe a beszélő ellenőrzése alól fel- és elszabadult pátoz öntörvényű retorikáját. A következő szövegrészlet ennek szemléltetésére szolgál. Az eszméltető hatás kiváltására törekvő retorikus kérdés így hangzik:

„miképp állunk mi a magunk tavasz-reformjával, peresztrojkájával? Tudunk-e felzárkózni a dolgok és események elkerülhetetlen ritmusához – vagy továbbra is kísérletezni kívánunk az évszaktváltás halogatásával?” Válasz: „A közvélemény ma időszerűbbnek, sürgetőbbnek érzi a jogi-alkotmányjogi problémák elemzését, a korszerű reform-radikalizmus minden területre kiterjedő megfogalmazását – mint az e kérdések és háttérdilemmák fölötti eszmei eszmélődést. Nem szorul magyarázatra, miért. Az aligátor az előszobában. Mégsem gondolom, hogy az eszmei eszmélődés másodrangú lett. Csupán másképp kezeli a kést, mellyel a sebhez nyúl.” E rövid részletben kétszer fordul elő ugyanaz a szószaporítás: az „eszmei eszmélődés”, a tautológia megjelenésének jellemző példája, egy fogalom, az „eszmei” olyan újabb közléssel bővül (eszmélődés), amelynek jelentése szinte azonos, legalábbis a jelentő hasonlósága alapján mintha azonos volna, ugyanakkor az eszmélődés, a valami felett való gondolkozás tárgya nem csak eszmei lehet. A kategóriaugrás kitöltetlen helyeket hagy a szövegben: a reformhalogatás megfelelője, az „eszmei eszmélődés”, amelynek veszélyes következményét az aligátor helyettesíti, vele szemben pedig vélhetőleg a megfelelően kezelt sebészkes jelenti az „eszmei” cselekvést. Hiányzik azonban legalább egy kapcsoló elem az aligátor és a sebészkes között. A szóképek torlódása zsúfolt gondolatalakzatok jelenlétére figyelmeztet: „A bálnán utazni kénytelenedő madár helyzete speciálisan martinuzzis, bocskais, Bethlen Gábor-os. Talonban kell tartania a kalkulációt, hogy adott esetben milyen elérhető szárazföldesély adódhat s mit bírnak a szárnyai.” A következő szöveg hely önkényes szóhasználatával összességében a szótári jelentéssel ellentétes értelemben azt akarja sugalmazni, hogy Európa sokféle nép olvasztóedénye: „Nem vitrin Európa, melynek egyvalaki őrzi a kulcsát. Se messianizmussal, se fegyverrel nem igényelhető ez a kulcs. Telhetetlen, de éber emésztő: vézscsengős hidrolízise, fermentumai tették naggyá.” Az összeolvadást érzékeltető szavak, mint a hidrolízis, az emésztő, a fermentum egytől egyig alkotórészek szétválasztására, felbontására utalnak. Talán a mozgalmi retorika szándékos kifordítása, képzavarainak újraírása jegyében olvasható az alábbi nyelvjáték: „Az alapproblémát – sajnos – ép logikával és ítélőképességgel változatlanul ugyanannak kell éreznem. Ami nem jelenti azt, hogy nincs módosulás. De ennek a módosulásnak a moccanása saját keserű levében forog. Gondosan félig fűtött mozdonyon imitáljuk a gőzadást; a reform-retorika egyre jobban tornyosuló gőzfelhője viszont kevés, hogy a kerek meginduljanak.” A szónok szabad utat engedve felindultsága kifejezésének a szótévesztés veszélyének teszi ki magát: „az alapzatot is az járja át működése ethoszában, ami majd ráépül: a minőségi-szellemi produktivitás célvilága. S hogy ne fordított legyen az egymásra hatás. Ugyanis az ember és anyag viszonyába ágyazott munka ma már szükségképpen nem lehet ártatlan, csak fertőző. Így a termelés és termelékenység vonatkozásában is szükség van a mindig manipulált célok, szuggerált célszerűségek folyamatos fertőtlenítésére, amit az egyén csak személyesen végezhet el (ez az ő belső útjának mindennapos elvégzendője). Egy ilyen nemzeti létezési program pedig már intézményeinek a szellemével is spontán igénnyé teheti ezt a fertőtlenítést.” Az anyagi kísértéstől való viszolygás hasonló hatást kiváltó retorikában ölt testet.

A jövőért érzett felelősségtudatnak kérlelhetetlen erkölcsi szigor adja a fedezetét Mészöly kései esszéiben. Az akkori történelmi helyzetben, az író kemény, kendőzetlen szókimondása bátorságra vallott, s ez elvitathatatlan érték. Az sem hallgatható el azonban, hogy az értelmezés távlata azóta alapvetően megváltozott, s ennek köszönhetően a kinyilatkoztatásszerű fogalmazásmód vesztett eszméltetőerejéből, mivel korlátozza az olvasó részvételét a jelentésalkotásban: vagy elfogadásra, vagy elutasításra készíti.

Mészöly a nemzeti önvizsgálat értelmét és kívánatos módját a pátosz minden túlzásával és esendőségével együtt összetéveszthetetlenül egyedi látásmóddal fogalmazza meg. A nyolcvanas évek második felében felerősödik a magyar történelmi emlékezet vakfoltjainak s a nemzeti önszemlélet zavarainak vizsgálatában a gunyoros hang, az örkényi groteszk imitációja, jobbára aforisztikus, töredékes jegyzetek formájában. Pátosz és irónia keveredik végső önerősítő fogadkozásaiban: erős akarattal, küzdelmesen levonni utólag a történelmi tanulságot. Az írásfordulat közeledését sejtető hangnembváltás már nem tudott kiteljesedni. Mészöly engedmény nélküli, őszinte önvizsgálatra sarkall, ez adja szellemi örökségének mindenkori időszerűségét. Eszméltető kérdésfelvetéseinek java része továbbra is a válaszadás felelősségének különös terhét rója ránk.

JEGYZETEK

¹ MÉSZÖLY Miklós, *A negyedik út*, Életünk Könyvek, 1990.

² A „pátoszformula” Aby Warburg kifejezése, *Mnemosyne Atlasz* című, befejezetlen, posztumusz művében pátoszformulák – többek között az ekstázis, a melankólia, az áldozathozatal – képi reprezentációit, vándorló gesztusait, arckifejezéseit, mozdulatait gyűjtötte össze.

³ BIBÓ István, *Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása = Uő, Válogatott tanulmányok, I, 1935–1944*, Magvető, Budapest, 1986, 331.

⁴ *Uo.*, 332.

⁵ SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós*, Jelenkor, 2020, 647.

⁶ BIBÓ István, *Eltorzult magyar alkat, zsákcitás magyar történelem = Uő, Válogatott tanulmányok, II, 1945–1949*, Magvető, Budapest, 1986, 582.

⁷ NÉMETH László, *A Tanú = Uő, Negyven év. Tájékoztató pályámról és munkásságomról*, 1965. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/NEMETH/nemeth00001_kv.html

⁸ CSENGEY Dénes, *A kétségbeesés méltósága. Levél Balassa Péternek*, Életünk, 1987/6, 481.

⁹ BALASSA Péter, *Se pajzzsal, se dárdával. Válaszlevél Csengey Dénesnek*, Életünk, 1987/6, 497.

¹⁰ *Mészöly Miklós 95.*, Nadas Péter hozzászólása, <https://litera.hu/magazin/osszeallitas/meszoly-miklos-95.html>

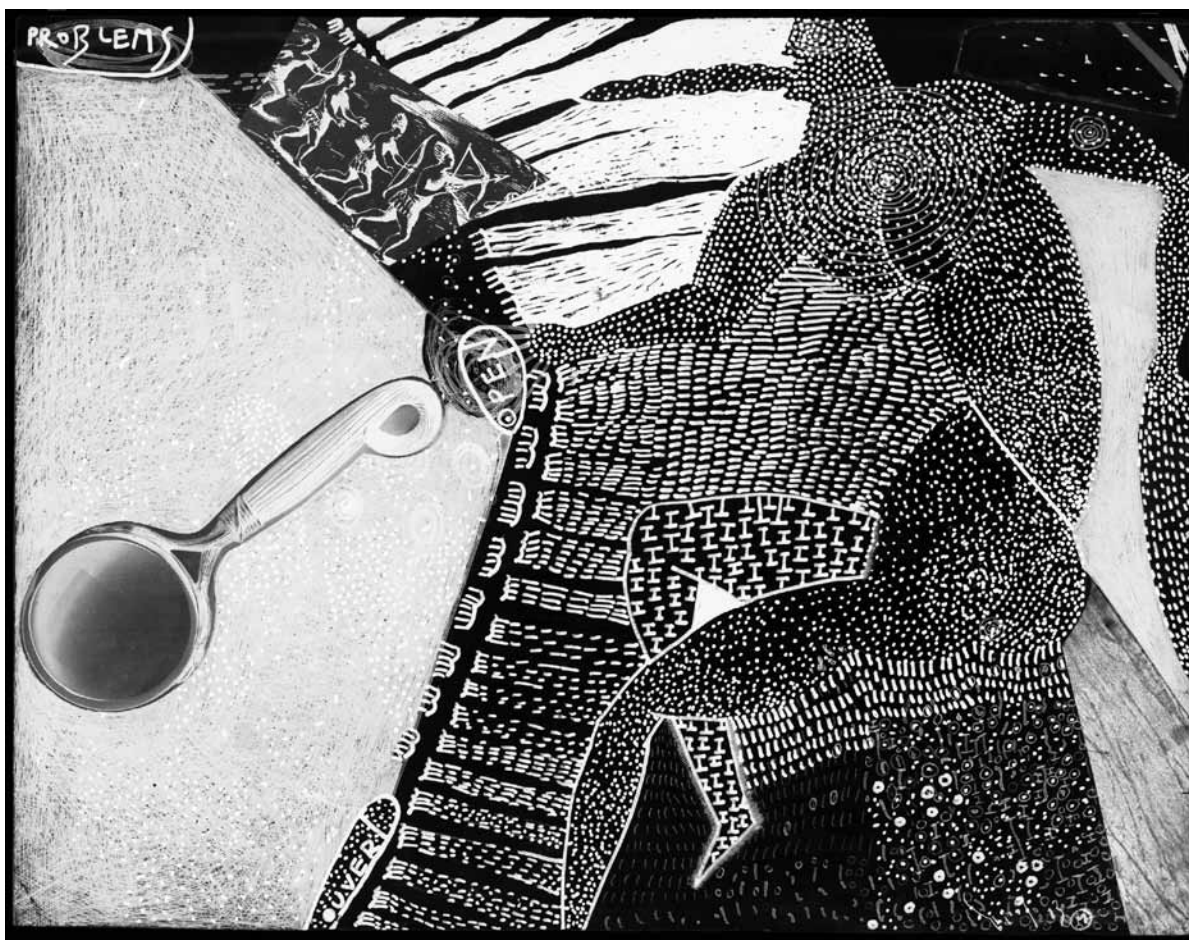
¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*

¹³ BIBÓ István, *Eltorzult magyar alkat, zsákcitás magyar történelem = Uő, Válogatott tanulmányok, II, i. m.*, 612.

¹⁴ PAUL RICOEUR, *Az élő metafora*, Osiris, Budapest, 2006, 433.

¹⁵ Forrás: KSH, Maddison Historical Statistics, PWT, Eurostat, IMF Economic Outlook Database.

SIPOS SÁNDOR, *Vízbe hullott nagyítóüveg*, 1998, rajz, komputergrafika, giclée nyomat, 30x40 cm